

העתונות היהודית בגרמניה בסוף המאה ה-19 כמקור מידע היסטורי

יעקב בורוט

ולדורשי עזרה, בעיקר מקרב המהגרים מרוסיה: "הוא היה נוהג להזדמן עם ידידיו ומכריו משעה שתיים עשרה עד אחת וחצי בבית הקפה באוואר באונטר-דין-לינדן."⁷ הכותב, שהכיר אישית את הילדסהיימר, לא ידע כלל על מלאכת עריכת העתון שנעשתה שם, והיה משוכנע כי מטרתו של הילדסהיימר בבואו לבית הקפה הייתה הפגישה עם מכרים ודורשי עזרה.

עתונאים – "מודיעים"

העתון היהודי בראשית שנות ה-90 היה בנוי משני חלקים עיקריים: מאמרים וידיעות קצרות. המאמרים דנו ברובם בנושאים דתיים יהודיים כלליים ושיקפו את עמדתו הדתית של העתון או את תגובתו לבעיות שעה אקטואליות. מחבריהם היו רבנים או אישים בולטים, ובמיוחד עורך העתון עצמו. הם תפסו את העמודים הראשונים של העתון. אחריהם הוקצה מקום למדור נפרד, ובו ידיעות קצרות מהעולם היהודי, תחילה מגרמניה, ולאחר מכן מארצות אחרות.

במאמרים מצוי מידע עובדתי מועט. הם לא נועדו לספק מידע לקורא, אלא להביע עמדה מלומדת בנושא מסוים. עם זאת, ישנם מאמרים בהם מצוי מידע הקשור לנושאים: למשל, כאשר הכותב מתלונן על מיעוט הפעילות נגד האנטישמיות הוא מביא דוגמאות לפעילות כזאת, או כאשר גוסטב קרפלס, עורך ה"אלגמיינה צייטונג דס יודנטום" (AZJ) קרא בעתונו לייסד אגודות להיסטוריה ולספרות יהודית (להלן: JGL) ותוך כדי כך הוא מביא מידע על ההתפתחויות בתחום זה.⁸ במקרים כאלה, המידע הנמסר הוא בעל חשיבות רבה, שכן הכותב הוא כמעט תמיד אדם נכבד, בעל מקורות מידע שלא היו מצויים בידי הקורא היהודי הרגיל.

רובו המכריע של המידע העובדתי מצוי במדורי הידיעות המקומיות. AZJ ורובו ידיעות אלה בשנות ה-90 במוסף מיוחד, ה-Gemeindebote (להלן: GB). בשאר העתונים הן מופיעות בגוף העתון, לאחר המאמרים. הידיעות נשלחו לעורך העתון ממקומות רבים ברחבי גרמניה והעולם היהודי. כאן ניתן למצוא כמות אדירה של חומר על התרחשויות ברמה המקומית מרוב ארצות אירופה, וממנו ניתן לזהות, במקרים מסוימים,

העתונות היהודית בגרמניה מהווה מקור מידע עיקרי, ולעיתים יחיד, לגבי נושאים מרכזיים בתולדותיה של יהדות גרמניה, כגון הפעילות נגד האנטישמיות או פעילות האגודות היהודיות השונות, שלא פעלו במסגרת הקהילות. למרות חשיבותה הרבה, טרם נכתב מחקר מדעי מקיף על עתונות זו,¹ ואין כמעט התייחסות לאמינותה כמקור מידע על מצבה ועל תולדותיה. מאמר זה, שנועד למלא במקצת חסר זה, מתבסס על בדיקת התפתחויות מסוימות בקרב יהדות גרמניה בסוף המאה ה-19, תוך כדי הערכת המידע שנמסר לגביהן על ידי העתונות היהודית.

בין העתונים היהודיים שהודפסו בגרמניה² בשנות ה-90 של המאה ה-19 ובין העתונים של ימינו קיים הבדל ניכר, ולמעשה מדובר על שני טיפוסים שונים לחלוטין של מקורות מידע.

העתונים היהודיים הגרמניים בראשית שנות ה-90 היו כמעט כולם "יצירה של אדם אחד", כלומר עתונים ללא מערכת.³ היה להם עורך יחיד, וכאשר החליף העורך את מקום מגוריו, נדד עמו גם העתון.⁴ העורך לא היה עתונאי מקצועי, ועריכת העתון לא היוותה עבורו עיסוק עיקרי. היא הייתה תעסוקה נוספת, בה עסק העורך בזמן הפנוי שהותירה לו עבודתו העיקרית. רוב עורכי העתונים בתקופה זו היו רבנים או מורים ורוב העתונים היו כלי ביטוי של זרמים דתיים שונים ביהדות.⁵

על המגבלות הכרוכות בעריכת עתון בדרך זו העידה בתו של אחד העורכים, הירש הילדסהיימר. את ה"יודישה פרסה" (להלן: JP) ערך אביה בשבתו מדי יום, מ-12 בצהריים, בקפה באוואר בברלין. שולחנו הקבוע בקפה זה, "בקומה הראשונה, מצד ימין", היה למעשה מקום המערכת: שם עיין הילדסהיימר בעתונים המופיעים מגרמניה וקיבץ מתוכם חומר שיעניין את קוראי עתונו (העתקת מאמרים וידיעות של עתון אחד ממשנהו היתה נוהג מקובל בעתונות התקופה). אולם, מוסיפה הבת, מסכיב לשולחן נהגו להתכנס אנשים שידעו כי שם יימצא הילדסהיימר, והם הפריעו לו בעבודתו. "לעיתים כה קרובות הוא נתבקש שם על ידי אדם זה או אחר, הוטרד, הופרע והוסח מעבודתו."⁶ את התמנה משלימה עדות אחרת על הילדסהיימר, המציינת את הסיוע הרב שהגיש לנזקקים

Zeitung des Judenthums.

Ein unparteiisches Organ für alles jüdische Interesse.

Begründet von

Rabbiner Dr. Ludwig Philippson-Bonn.

Verlags-Expedition: Berlin, Jerusalemstr. 48/49

Diese Zeitung erscheint wöchentlich.
Abonnements-Preis: Durch Buchhandel,
Post oder direkt von der Expedition in Berlin
unter Streifenband bezogen vierteljährl. 3 M.
Redacteur: Gustav Karpets.

Alle Zusendungen für Redaktion und
Expedition sind an die Adresse: Verlag der
Allgem. Zeitung des Judenthums, Berlin
S.W., Jerusalemstr. 48/49 zu richten.
Verlag von Rudolf Mosse, Berlin.

Inhalt. Leitartikel: Unsere Wohlthätigkeit. — Die Antisemiten der
Ibat. — Der letzte Gemeindefesttag — Paul Friedmanns Expedition nach Midian.
— **Heute:** Ein ungedrucktes Gedicht von Gustav Freytag. Von Arthur
Göbel. — **Seitens:** Erzählung von Eduard Kulte. — **Moderne** Rabbiner-
wahlen. — **Sprechsaal.** — **Miscellen.**
Der Gemeindefesttag. Korrespondenzen und Nachrichten: Berlin,
Neustadt b. B., Schrimm, Platau, Hamburg, Ludwig, Selen a. D., Frankfurt
a. M., Gießen, München, Wien, Breg., St. Petersburg, New-York. — **Bon
Nas und Fern.**

Unsere Wohlthätigkeit.

Berlin, 29. März.

Auf unserem Redaktionspulte häufen sich gegenwärtig die Rechenschaftsberichte der verschiedenen Wohlthätigkeitsvereine von Berlin und anderen Gemeinden. Es ist ein stattlicher Anblick, ein herzerfreuender und geisterhebender fürwahr. Israels Herz schläft nicht in der Ferne von Wünschen der Wohlthätigkeit. Ja, man kann wohl

mögen von einer halben Million Mark und darüber angesammelt habe, dann entschließt man sich nicht so leicht, diesem Zwecke neue Mittel zuzuführen, und eine verschlossene Hand empfängt nichts, sagt das bekannte Sprichwort. Und ein anderes, nicht minder wahres Sprichwort sagt: „Wer den vierten Theil von dem ausgiebt, was er einnimmt, dem geht's gut.“ Unsere Alten, die wahrlich keine Verschwender gewesen sind und auch sehr praktisch wirthschafteten, waren in dieser Beziehung viel freigebiger und humaner. Allerdings, sie hatten das feste Vertrauen; **בטחון** nannten sie es, was man sowohl mit „Zuversicht“ als auch mit „Vertrauen“ übersetzen kann. Ihre Zuversicht setzten sie auf Gott und ihr Vertrauen auf die Menschen. Und Beides ist nie zu Schanden geworden. Also etwas mehr Vertrauen und etwas mehr Freigebigkeit in den Jahresausgaben — diese Parole empfehlen wir all' unseren Wohlthätigkeitsvereinen für das nächste Jahr. Sie werden wohl kaum öftlicher für unsere Armen werden

מעטוני היהודים בגרמניה בסוף המאה ה-19: „אלגמינה צייטונג דס יודנטומס“.

שחצו בפרסום. ארגונים שהעדיפו שלא לפרסם את פעילותם, לא הגיעו לכלל פרסום.

כך, לדוגמה, לא ניתן למצוא בעתונות היהודית כל מידע על פעילותו של אחד מארגוני ההגנה נגד האנטישמיות שהוקם ב-1893: סניף קלן של „האגודה להגנה נגד האנטישמיות“ (Antisemitismus) (להלן: VAA). האגודה הארצית היתה ארגון שהקימו נוצרים ב-1891 למאבק באנטישמיות הגואה. מרכזו היה בברלין ולצידו פעלו סניפים בערים שונות.⁹ סניף קלן, בניגוד לסניפי הארגון האחרים, היה סניף יהודי, אותו הקימו מספר אישים יהודיים בעיר. למעשה הארגון לא פעל כלל כסניף מקומי של ה-VAA, לא הקיף את רוב הקהילות היהודיות בחבל רייך-ווסטפליה, והיווה ארגון הגנה יהודי עצמאי, שאסף בעצמו את הכספים הדרושים לו (בעיקר מהקהילות) וניהל את פעילותו על פי החלטות מנהיגיו.¹⁰

ברברה זוכי, שחקרה את פעילות ה-VAA, שמה לב לעובדה המוזרה, כי על הפעילות שניהל סניף זה אין כמעט שום מידע — לא בעתונות היהודית, וגם לא בכטאון ה-VAA עצמו.¹¹ זוכי מסבירה התעלמות זאת בהסתייגות מאופיו היהודי-לאומי של הסניף, שעם מנהיגיו נמנה ראש התנועה הציונית בגרמניה, מקס בודנהיימר, ומזכירו היה העתונאי והפעיל הציוני פביוס שׂך.¹² אולם תירוץ זה אינו תופס, שכן לפחות ה־VAA שגילה אהדה לתנועה הציונית, לא היה נרתע מפרסום מידע על

מגמות בעלות חשיבות כלל ארצית.

איסוף הידיעות נתבצע בעיקרו בידי מודיעים — „Berichterstaetter“ ממקומות שונים, חלקם בשכר. אישים אלה — שרבים מהם היו מורים — סיפקו לעתון ידיעות בנושאים יהודיים ממקום הימצאם ומהאזורים הסמוכים לו. מובן כי מודיעים הקשורים לעתון המייצג עמדה דתית ספציפית הודוה גם הם עם אותה עמדה, והדבר משתקף בבהירות בכתיבתם. הידיעות המקומיות לא הגיעו רק ממודיעים קבועים: כל מי שרצה בכך, יכול היה ליטול נייר ועט ולכתוב לעתון כתבה או מכתב על כל נושא שהוא, והוא פורסם באם חשב העורך, כי הדבר יעניין את קוראיו. ידיעות לא מעטות שהתפרסמו במדורי הידיעות היו מה שהיום מכונה „מכתבים למערכת“: הבעת דעתו של הכותב על נושא כאוב, או ביקורת על מאמר שהודפס בעתון. ידיעה מסוג זה היתה גוררת תגובות מקוראים נוספים, וגם אלה הודפסו, בדרך כלל, במדור הידיעות.

העתונות היהודית, אם כן, לא היתה „עתונות חוקרת“ במובן המקובל היום. לא היתה מערכת מאורגנת, ולא חבר עתונאים המקבלים נושא וחוקרים אותו בעקשנות, תוך ניסיון לחשוף מידע חסוי ולהביאו לידיעת הציבור. הכותבים והמדווחים השונים בחרו את מה שברצונם לדווח ושלחו זאת לעורך. העתון לא אסף מיוזמתו חומר על פעילות גופים יהודיים, אלא הסתפק בפרסום דיווחים שנשלחו אליו מטעם אותם גופים

מעסקו. השופט בעיר Vacha דן אותו ל-14 ימי מאסר, והסביר בפסק הדין, כי לא גזר עונש כספי משום שהקנס ישולם על ידי "כלל היהודים" (Gesamtheit der Juden). בעקבות ערעור שינתה הערכאה השנייה את העונש והעמידה אותו על קנס של 50 מרק. ¹⁸ מתברר, שלשם פרסום הסיפור נדרש שילוב של שני גורמים: פסק הדין המדהים בערכאה הראשונה, ושינויו בערכאה השנייה. הסיפור לא נדפס לפני שנמסר על הצלחת הערעור, וכך היה גם בקשר לידיעות אחרות שהובאו על פעילות מסוג זה: כמעט תמיד נדרשה סיבה מיוחדת שהצדיק, כביכול, את הפרסום.

סיבה כזאת היתה יכולה להיות כישלון גדול, שבעקבותיו נדפסה הידיעה כאזהרה לאחרים, או צו של בית משפט. דוגמה לכך היו מודעות שפרסם סוחר בויסבאדן נגד המנהיג האנטישמי ליברמן פון-זונגברג, ובהן האשמות אישיות שהוכחו בבית המשפט כמוטעות. ¹⁹ בעקבות זאת חויבו עורכי ה-MVAA, ולמעלה מ-20 עתונים ליברליים ברחבי גרמניה שפרסמו את הידיעה, בקנסות ובפרסום התנצלויות. ²⁰ כך זכה עצם המעשה — פרסום המודעות — לחשיפה שנמנעה ממנו בזמן שנתבצע. סיבה אפשרית אחרת היתה הליך משפטי כנגד הפעילים היהודיים שהסתיים בזיכויים או בהצלחתם היחסית. דוגמה לכך מהווה ידיעה המספרת על משפט שהתקיים ב-Inowrozlav בעקבות "הפרעות קשות" שנגרמו באספה אנטישמית. למרות שפורסם מראש בעתונות כי הכניסה ליהודים אסורה, הגיעו לאספה יהודים רבים, ובעקבות זאת נגרמו ההפרעות. ¹⁵ איש, מתוכם 4 נוצרים (דחם של שאר הנאשמים לא צוינה בעתון), הועמדו לדין וזוכו, לאחר שהתברר כי לא הם שגרמו להפרעות. ²¹

ידיעה זו נמסרה (בעתון היהודי היחיד שדיווח עליה) למעלה משנה וחצי (!) לאחר האספה עצמה, שהתקיימה בספטמבר 1893. בזמן האירוע לא דווח בעתונות היהודית דבר וחצי דבר על שהתרחש בעיר, ורק לאחר שהתקיים משפט והנאשמים היהודיים זוכו, נמסרו הפרטים. באותה ידיעה נמסר כי שבועות אחדים לפני המשפט האמור ישבו על ספסל הנאשמים גם "צעירים יהודים רבים" שהואשמו בהשתתפות בקטטה ביום האספה. פסק הדין לא נמסר, ומכאן ניתן לשער שהנאשמים נמצאו חייבים. על משפט זה לא דווח דבר בעת שהתקיים.

יהודים מצויידיים במקלות

העתונים היהודיים נמנעו מלפרסם מקרים שבהם נכחה קבוצת יהודים גדולה באספות אנטישמיות. בעוד שרב או מורה היו באים לאספה כזו בכדי לדבר ולשכנע, ונקטו בכללי המשחק המקובלים במסורת הליברלית (ומקרים כאלה זכו לכיסוי נרחב בעתונות היהודית), ²² הרי שלנוכחות יהודים רבים היתה משמעות אחרת: נכונות להתנגש עם האנטישמים (בידיעה מן העיר ברוכסאל שבמדינות באדן ²³ אף נמסר, כי היהודים הגיעו מצויידיים במקלות). נכונות זו נבעה כמובן ממהלכן של האספות האנטישמיות עצמן. הנוהל המקובל על האנטישמים לצרוח, להעליב ולאיים על נואמים המביעים עמדה נגדית (ובמיוחד על נואמים יהודים), הוא שהביא יהודים מסויימים להניח כי נוכחות קבוצה נגדית של יהודים תקל על הדוברים מבני עמם לשאת את דבריהם. כשהאנטישמים לא נקטו

הארגון. ובכלל, בודנהיימר וש"ך לבדם לא היקנו לסניף אופי ציוני, והפעיל המרכזי בו היה אדם אחר, התעשיין פייילכנפלד. מעבר לכך, ביטאון ה-VAA לא נמנע כלל מלפרסם מאמרים ששלח אליו ש"ך. ¹³ לכן יש למצוא סיבה אחרת להעדר הידיעות על פעילות הסניף, וזו לידיעה קשורה למגמת מנהיגיו לא לדווח על פעילותם מתוך רצון להימנע מפרסום, רצון שאפיין את פעילות הסניף בכל דרכו. ¹⁴ מתברר שכאשר הם לא הפיצו חומר על פעילות הסניף, לא השיגו העתונים מידע זה בכוחות עצמם. ¹⁵

פרסום לאחר שנה וחצי

בחירת החומר שכן פורסם בעתונים לא נעשתה מתוך רצון לספק לקוראים את כל המידע או אף את מירבו. להיפך: את עורכי העתון הינחו שיקולים שונים, וביניהם כאלה של "טובת הציבור", שלעיתים גרמו למדווח או לעורך שלא לפרסם מידע המצוי בידיהם. העתונים היהודיים העדיפו לאמץ מדיניות של "לעבור בשתיקה" ("totschweigen") כלפי תופעות שעוררו את התנגדותם, מתוך תקווה שהיעדר הפרסום יגרום להיעלמותן. גישה זו, למשל, היתה נהוגה בעתונים שונים כלפי ניצני הציונות בגרמניה.

התנהגות כזו אומצה גם כלפי פעילויות שונות שבוצעו נגד האנטישמיות, הן מצד יהודים והן מצד נוצרים. מדובר בפעולות רעשניות, שלעיתים גבלו באלימות, ולא הלמו את קוד ההתנהגות הבורגנית שהיה מקובל על רוב האוכלוסיה היהודית בתקופה זו, ובעיקר בערים. כאן שולבה ההתנגדות לפעילות האמורה, והרצון להיאבק בה על ידי הסתרתה, עם הנטייה הקבועה של עורכי העתונים להעלים מידע שפרסומו נראה כעשוי להציג את יהדות גרמניה בצורה לא הולמת בעיני החברה הסובבת אותה. העורכים היהודיים ידעו, כי עתוניהם נקראים בקפידה בידי עורכים שאינם בדיוק חובבי העם היהודי, וכל ידיעה העשויה לפגוע בתדמית של היהדות והיהודים, תנוצל על ידי מי משונאיהם.

גורם נוסף שהשפיע על מדיניות הפרסום היתה המגמה המחנכת שנטלו על עצמם חלק מהעתונים, ובעיקר אלה המזוהים עם עמדות דתיות. ¹⁶ עתונים אלה שאפו לחנך את הקוראים, להשפיע על השקפותיהם, ולכן נמנעו מלפרסם כל מידע שנראה כפוגע בעמדה שייצג העתון. ומאחר שהעתונים שאפו לעודד את ההשתלבות בחברה הגרמנית ואת הנאמנות למדינה ולמוסדותיה, הם מיעטו מלדווח על תופעות של אנטישמיות שגילו מוסדות השלטון, לרבות מערכת המשפט.

המגמה המחנכת הביאה לעיתים, אמנם בעקיפין, לפרסום מידע מועיל. כאשר עתון זה או אחר החליט, כי יש להזהיר את קוראיו מפני מעשים מסויימים (המדובר בעיקר באותן פעולות רעשניות נגד האנטישמיות) הרי שבצורה זאת גם נמסר מידע על אותם מעשים ופעולות. כמו כן, במקרים הנדירים שבהם זכה המאבק היהודי נגד האנטישמיות בהבנה מצד מוסדות השלטון ובתי המשפט, נמסרו על כך דיווחים בעתונות, ומהם ניתן גם ללמוד על פעילות ההגנה עצמה. ¹⁷ דוגמה לכך הוא סיפורו של סוחר יהודי מטורינגיה שנתבע על הוצאת ידיה על ידי עורך עתון אנטישמי, לאחר שניסה להרחיק את העתון

של העורך. רק השוואה בין הידיעות השונות עשויה לתת תמונה מלאה על שהתרחש.

כלל זה תקף גם לגבי נושאים שלגביהם היתה הסכמה עקרונית בין העיתונים השונים, כמו המאבק נגד האנטישמיות. גם כאן יש הבדלים במידע בין העיתונים, בדרך כלל בגלל רמת הסיקור השונה לגבי איזורי הרייך (או הבדלי המידע בין המדווחים השונים). גם כאן מתגלים לעיתים הבדלים בשל מדיניות עריכה מכוונת, שמצאה ביטוייה בהחלטת המדווחים והעורכים להימנע מסיקור פעולות שלא היו לרוחם. אולם היו עיתונים שחרגו לעיתים ממדיניות זאת ולכן הכרחי ללקט פיסות של מידע מהעיתונים השונים כדי לשרטט תמונה מקיפה של המאבק נגד האנטישמיות בגרמניה בשנות ה-90. ההתעלמות מצורך זה, ששררה במחקר עד כה, גרמה לכך שהנושא — למרות שנדון בכמה וכמה מונוגרפיות — זכה לכיסוי חלקי בלבד.

העיתונים היהודיים אולי הסתירו מידע מקוראיהם, אולם הם לא שיקרו

בחקי המשחק המקובלים על הליברלים, נמצאו גם יהודים שהיו מוכנים להפר אותם. אולם העתונות היהודית והליברלית והמדווחים המקומיים שלה לא חשו בנוח לגבי סוג זה של פעילות, ולכן הסתגנו ידיעות כאלה לעתונות רק במקרים נדירים, בדרך כלל לשם צורך מסוים, כמו הכחשת דיווח "מנופח" מצד האנטישמים.²⁴

המגמה החינוכית השפיעה גם על הדיווח לגבי מאבקים בנושאי דת (לרבות כל המסתעף מהם, כמו בחירות למשרות רבנים או לנציגויות של הקהילות הגדולות), או — במיוחד לאחר עליית הציונות — בנושאים פוליטיים. כאן הפכו העיתונים ועורכיהם שנקטו בעמדות שונות לפולמוסיים, ושאיפתם של המדווחים ושל העורכים היתה בעיקר לנגח את הצד שכנגד. לכן, כלל ראשון באיסוף חומר מהעתונות היהודית הוא השוואה של המידע המצוי בעיתונים המייצגים זרמים שונים, שכן מאורעות רבים — בייחוד אלה הקשורים לנושאי דת — זכו בכל עתון לסיקור חלקי בלבד, תוך מסירת אותו מידע התואם את נקודת ההשקפה

Israelitische Wochenschrift

eine allgemeine Zeitung des Judenthums.

Wöchentlich erscheint je eine Nummer der "Israelitischen Wochenschrift", des "Familienblattes" u. des "Literaturblattes". Preis für drei Hefen für drei Monate: 2. Buchhalben oder 2. Mark vierzehn. Mit direkter Zulassung: jährlich 14 Mark, nach dem Auslande: 16 Mk.
Die Wochenschrift mit Familienblatt oder Literaturblatt kostet bei der Post 2 Mark 25 Pf., vierteljährlich. Die Einzel-Nr. kostet 25 Pf.

Herausgegeben von

Rabbiner Dr. M. Kahner in Magdeburg.

für Wahrheit, Recht und Frieden!

Insertate für die "Israelitische Wochenschrift" wie für das "Jüdische Literatur-Blatt" die vierzehntägige Beilage oder deren Raum 25 Pf. sind entweder durch die Manuskript-Expeditionen oder — falls man selbst auf Rabatt Anspruch macht — direct einzuliefern an: Die Expedition der "Israelit. Wochenschrift" in Magdeburg. Bei Wiederholungen Rabatt.

Inhalt:

Leitende Artikel: Eine religiöse Zeitbetrachtung zum Sabbath
Hachodesch von B. R.
Berichte und Correspondenzen: Deutschland: Berlin Magdeburg, Oppeln, Posen, Hamburg, Aus Oessen, Wiesbaden, Oesterreich-Ungarn: Wien, Schweiz: St. Gallen.
Frankreich: Paris. Rußland: Petersburg.
Vermischte und neueste Nachrichten: Magdeburg, Berlin, Breslau, Nordhausen, Göttingen, Aus der Provinz Posen, Samter, Strahburg, Ketzingen Saaz, Prag, Lemberg, Brüssel, Paris, London, Kopenhagen, Petersburg, Aus Petersburg, Jamaica.

Zusätze:

⚡ Nachdruck ohne vollständige Quellenangabe unterliegt. ⚡

Wochen-	April. 1891.	Nissan. 5651.	Kalender.
Donnerstag . . .	9	1	Rosch Chodesch Nissan.
Freitag . . .	10	2	
Sonntabend . . .	11	3	הור"ע (7.31)
Sonntag . . .	12	4	
Montag . . .	13	5	
Dienstag . . .	14	6	
Mittwoch . . .	15	7	
Donnerstag . . .	16	8	

Eine religiöse Zeitbetrachtung zum Sabbath

zusammen weiden; das siebente, Gott wird einen Brud

ה"איסראליטישע וווכשריפט" הומיע במגדבורג

מראשי המפלגה. העתון, שהיה ביטאונה של ה-"Freisinnige Volkspartei" — המפלגה הפרוגרסיבית היריבה ל-"פראייניגונג" — פרסם את הידיעה בכדי לנגח את ה-"פראייניגונג" ואת נתן. אך הוא טעה גם בשם הארגון וגם בזיהוי תפקידו של נתן, שהיה חבר הנהלת הארגון, אך לא "מנהלר" או יושב הראש שלו. ה-CP (שעורכו, הילדסהיימר, שהיה חבר ב-"Comite" ועתונו היווה במידה מסוימת ביטאון של הארגון) מיהר להכחיש את הידיעה. אולם קריאה זהירה של ההכחשה מראה, כי זו התייחסה רק לטענות שוליות בכתבה (התועמלן לא סבב ברחבי איזור הבחירות אלא רק ביקר במספר ערים, וההסכמה שלא להציג מועמד הושגה כבר לפני בואו), ואילו עיקרה של הידיעה, הטענה כי ביוזמת הוועד נשלח תועמלן מברלין בכדי למנוע את פיצול הקולות המתנגדים לאנטישמיות, אינו מוכחש כלל.²⁶ כך זכינו למידע רב-עניין בדבר אופי פעילותו של ארגון זה — מידע שהארגון עצמו לא רצה שיתפרסם.

להם וקריאה זהירה של הידיעות המצויות בהם עשויה לחשוף "בין השורות" מידע היסטורי רב. דוגמה לכך מצויה בידיעה שפורסמה בקשר לפעילות אחד מארגוני ההגנה של התקופה, "הוועד להגנה בפני התקפות אנטישמיות" בברלין.²⁵

ב-22 למרס 1894 מסר העתון הברלינאי "Freisinnige Zeitung" כי תועמלן של מפלגת ה-"Freisinnige Vereinigung" בשם ברנדט, סבב שמונה ימים ברחבי איזור הבחירות Bomst-Meseritz שעל גבול חבל פוזנה וניסה להשפיע על הליברלים המקומיים שלא להציב מועמד משלהם בבחירות, אלא לתמוך במועמד מהמפלגה השמרנית החופשית (Freikonservativen). זאת, על מנת שלא לפצל את הקולות כנגד המועמד האנטישמי שבמחוז. התועמלן, ציין העתון, לא נשלח על ידי המפלגה עצמה, אלא על ידי ועד ברלינאי בשם "Comité zur Abwehr Antisemitischer Angriffe", שמנהלו הוא פאול נתן,

6. Jahrgang, Nr. 14.

Der Gemeindebote.

Berlin, 1. April 1892.

Beilage zur „Allgemeinen Zeitung des Judenthums“.

Korrespondenzen und Nachrichten.

Deutschland.

* Berlin, 29. März. Mit Herrn von Zedlitz-Trübschler ist die Entwurf des Volksschulgesetzes verabschiedet worden. In die Räume des preussischen Kultusministeriums ist Herr Dr. Bosse eingezogen, ein Mann, der, obwohl streng konservativ, dennoch zu den entschiedensten Gegnern der Kreuzzeitungspartei zu zählen ist. Der neue Kultusminister hat denn auch gleich die erste Gelegenheit, die sich ihm bot, dazu benützt, um seine Stellung in unzweideutiger Weise zu kennzeichnen. Er sagte in der gestrigen Sitzung des preussischen Herrenhauses: Ich nehme keinen Anstand, zu erklären, daß ich vollkommen auf dem Boden des positiven Bekenntnisses stehe (Beifall), ich schäme mich des Bekenntnisses zum Evangelium nicht und ich thue das um so weniger, als ich dabei von der Ueberzeugung durchdrungen bin, daß mit dieser meiner Stellung Unduldsamkeit, Engherzigkeit und Fanatismus nicht vereinbar ist. (Beifall.) In dieser Stellung finde ich die Verfassung gewährleistet und durch unsere geheiligte Tradition festgestellt ist. (Lebhafter Beifall.) — Mögen auch diese Worte des nunmehrigen Leiters unserer Kultusangelegenheiten sich vielleicht zunächst nur auf die christlichen Konfessionen beziehen, der Geist der Toleranz, der aus ihnen hervorleuchtet, findet seine angemessene Anwendung auch auf die traurige Bewegung gegen die Juden, welche seit Langem die Schule zu ihrem Schlachtfelde aufersehen hat.

* Berlin, 29. März. Das Komitee der Ferienkolonien für jüdische Kinder veröffentlicht seinen Bericht, dem wir Folgendes entnehmen: Es wurden in Volkkolonien 99 Kinder, in Freistellen 96,

Schutzkommission eingesetzt ist. Sie gewährt ferner ihren Mitgliedern in Krankheitsfällen und nöthig werdenden Väteren ärztlichen Beistand — hierfür besoldet sie einen Arzt — und materielle Unterstützung, in besonders dringenden Fällen eine einmalige größere Subvention, um in schlimmen Zeiten der geschwächten Erwerbsthätigkeit aufzuhelfen, den erwerbsunfähig Gewordenen eine dauernde Unterstützung; sie sorgt für ein ehrenvolles Begräbniß verstorbener Mitglieder, trägt nöthigenfalls die Kosten der Bestattung und des Denksteines und nimmt sich der Hinterlassenen, Wittwen und Waisen, nach besonders geordneten Bestimmungen in humaner Weise an. Im Vorstände befinden sich zwei Pflegeräther, welche die Nachricht über die Erkrankung oder das Ableben eines Mitgliedes entgegenzunehmen und die erforderlichen Anstalten zu treffen haben. In solcher Weise hat die Gesellschaft bei einem Vermögen von 156,400 Mk. aus der Hauptanstalt im Jahre 1891 die Summe von 9157 Mk. und aus der Hilfsanstalt für Wittwen und Waisen bei einem Vermögen von 73,900 Mark die Summe von 7854 Mk., zusammen also 16,511 Mk. verwendet. Es darf besonders hervorgehoben werden, daß die Wirksamkeit der Gesellschaft eine durchaus geräuschlos ist; zu allen Zeiten hat es der Vorstand als eine Ehrensache betrachtet, daß unter keinen Umständen der Name eines Unterstützten verlaublich werde.

© Berlin, 28. März. Wie uns von wohlinformirter Seite berichtet wird, hat Sr. Königl. Hoheit der Großherzog von Hessen Veranlassung genommen, bezüglich der Antisemitischenbewegung in Hessen sich auf das Unzweideutige zu äußern. Der hohe Herr hat nicht nur seine Entrüstung über das Vorgehen der Judenhetzer kund gegeben, sondern auch erklärt, daß er ein solches Treiben fernerhin nicht dulden werde.

* Berlin, 22. März. Ueber die Berufswahl der Chören 1891

Mr. 1.

Vilna, den 5. Januar.

1894.

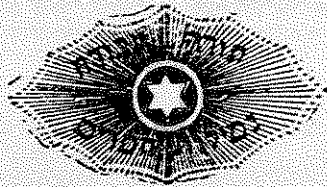
Zeitschrift

Zeitschrift für die religiösen und sozialen Interessen des Judentums.

Erscheint an jedem Freitag.

Preis vierteljährlich 2 Mark.

Zu beziehen durch die Post, die Expedition und alle Buchhandlungen des In- und Auslandes.

Anzeigen die vierspaltige Zeitschrift 20 Flg. Beilagegebühr nach Abrechnung.

Herausgeber: A. Fein in Vilna.

Inhalt:

Dr. Adolf Jellinek – Jellinek's letzte Predigt.

angerent. Ein neulich durfte der Großrabbiner von Frankreich, Zadoc Kahn, an den entschlafenen Großmeister schreiben:

”שורון” – עתון שיועד בעיקר למורים יהודיים

חשיפת מחלוקות

את התמונה שסיפקו העתונים היהודיים הגרמניים, ניתן להשלים על ידי הידיעות (דבר שעד כה לא נעשה כלל במחקר). כותבי מכתבים אלה, יהודים מזרח אירופים, היו מחוייבים פחות לאותם עקרונות וכללי התנהגות שקיבלו על עצמם העתונים הגרמניים, ומשום כך אפשר למצוא במכתבים מידע מעניין ששום עתון יהודי גרמני לא היה מהין לפרסם, כמו למשל הגירסה שהמלומד היהודי המפורסם מוריץ לצרוס,²⁷ שהיה אמור לכתוב ספר על תורת המידות של התלמוד (כהגנה נגד התקפות אנטישמיות) דרש בעד עבודתו 200,000 מרק, מה שמנע את ביצוע העבודה.²⁸ בעתונים אלה, שלשונם עברית או יידיש, ניתן גם למצוא ביקורת גלויה על תופעות שונות, שמהן העדיפו העתונים הגרמניים להתעלם, כמו למשל תוסר היענותן של השכבות העשירות לקריאות לסייע כספית למאבק נגד האנטישמיות.²⁹ הם גם היו מוכנים להזכיר מחלוקות וויכוחים שלא הוזכרו בעתונות הגרמנית.

דוגמה מובהקת לכך התגלתה לגבי פעילותן של האגודות להיסטוריה ולספרות יהודית. אגודות אלה, שפעילותן פרחת בשנות ה-90 של המאה ה-19,³⁰ שאפו להגיע למספר גדול ככל האפשר של יהודים מכל הזרמים הדתיים, ולא אחת נאלצו להלך על חבל דק בניסיון להימנע מקרע בין הליברלים והאורתודוקסים. ומנהיגיהן התאמצו למנוע עימותים הקשורים בהשקפות דתיות,³¹ וכאשר אירעו עימותים כאלה, ניסו למנוע

אח פרסומם. בכך נהנו משיתוף פעולה של רוב העתונים היהודיים בגרמניה, שעורכיהם תמכו בפעילות האגודות, וחלקם היו מעורבים בה אישית (גוסטב קרפלס, עורך ה-AZJ, שימש כיו”ר האיגוד הארצי של אגודות אלה ויו”ר האגודה בברלין. הירש הילרסהיימר, עורך ה-JP, היה חבר ההנהלה של האיגוד הארצי ושל האגודה בברלין). בפברואר 1894 פרץ באגודה בברלין עימות בעת הרצאה על השחיטה היהודית, אותה נשא אחד מראשי המגינים עליה לנוכח השאיפות האנטישמיות לעצרה. בעת הדיון תקף אחד מחברי האגודה את הניסיון להגן על השחיטה והביע טענות נחרצות כנגדה. קרפלס, ששימש כיו”ר האספה, התערב ומונע מהדובר לסיים את דבריו, וכן לא איפשר את קיומו של ויכוח בנושא העתונים היהודיים שיצאו בברלין, שנהגו לסקר בהרחבה את כל אספות האגודה, שהיו עורכיהם נימנו עם הנהלתה, דיווחו על אספה זו, אולם העלימו מקוראיהם את המחלוקת שפרצה. כתבו של עתון יהודי מווארשה, לעומתם, דיווח עליה בהרחבה. ללא דיווח זה, לא היה נודע לנו כלל דבר קיומה.³²

הפגם הגדול מבחינת העתונים המזרח אירופיים כמקורות מידע, הוא שהמדווחים שלהם היו “outsiders”, בעלי מידע מועט על ההתרחשויות מבפנים. מבחינה זאת התגלה עתון “הצפירה” שהופיע בווארשה כמקור מידע טוב למדי. לעתון זה, שעורכיו בשנות ה-90 של המאה ה-19 היו חיים וליג סלוניםסקי ונחום סוקולוב, הגיעו דיווחים מאישים בעלי מידע

המידע שניתן למצוא בעתונות הגרמנית מתייחס לפעילות פומבית, ובעיקר לאספות ציבוריות. מידע לגבי נושאים פנימיים קשה למצוא בעתונים אלה, ובמידה שפורסם, הוא נמסר במכוון על ידי גורמים אינטרסנטיים בתוך היהדות, ויש להתייחס אליו בזהירות. לסיכום, העתונות היהודית בגרמניה הינה מקור מידע חיוני אודות ההיסטוריה של יהודי גרמניה, ומצוי בה מידע רב לגבי מאורעות שעליהם לא ניתן למצוא חומר ראשוני בארכיונים, וגם לא בספרי זכרונות. משום אופיה של עתונות זו, צורת עריכתה והכללים המקובלים על עורכיה, המידע הכלול בה הוא חלקי, ויש להשלימו ממקורות נוספים. מקורות כאלה הם עתונים יהודיים גרמניים ממקומות אחרים ומכיוון דתי שונה, עתונים יהודיים לא גרמניים, ועתונים גרמניים לא יהודיים. בעת קריאת הידיעות יש להתחשב תמיד בדעות ובמגמות של העורכים והמדווחים, ויש לקרוא אותן בזהירות, תוך ניסיון לדלות מ"בין השורות" מידע שלא נאמר במפורש. במידה ששומרים על כללים אלה, מהווה העתונות אוצר בלום לחקר יהדות גרמניה המודרנית.

מאמר זה מבוסס על אקסקורס שנכלל בעבודת הדוקטור: יעקב בורוט, "רוח חדשה בקרב אחינו באשכנז" – יהדות גרמניה לנוכח תהליכי שינוי כלכלי, חברתי ופוליטי כרייך בסוף המאה ה-19, שנערכה בהדרכתם של פרופסור משה צימרמן ופרופסור מיכאל גרץ, והוגשה לסנאט האוניברסיטה העברית בירושלים ביוני 1991.

"פנימי" לא מועט, שחלקם אף נמצא במרכז ההתרחשויות של התפתחויות חשובות בקרב יהדות גרמניה בשנות ה-90. הבולט מבין כתבי העתון הזה מגרמניה היה יהודה לייב (ליאו) וינץ, ששהה בברלין כתלמיד "בית הספר הגבוה ללימודי יהדות", ולימים היה לעורכו של כתב העת "Ost und West" (מזרח ומערב). וינץ פרסם לא פעם מידע מעניין על המתרחש בקרב יהדות גרמניה, המעיד על גישה למקורות "פנימיים". חשוב מכך: העתון היה קשור לאלברט כ"ץ, גם הוא מהגר מהמזרח שהתיישב בברלין, והיה אחד מראשי הפעילים לארגון אגודות להיסטוריה ולספרות יהודית,³³ ומזכירו של האיגוד הארצי של אגודות אלו, וגם שותף למאבק באנטישמיות.³⁴ כ"ץ פרסם לעיתים מאמרים ודיווחים בעתון, תחת החתימה א"ך איש הרוח, או A.K. נראה כי סיפק מידע לוינץ ולכתבים אחרים, ואולי גם ישירות לעורכים³⁵ (לימים היה עורך ה-AZJ).

מקור למידע חיוני

גם בעתונות הגרמנית הלא-יהודית של התקופה, בעיקר זו הליברלית, ניתן לעיתים למצוא מידע נוסף, מעבר למדווח בעתונות היהודית. דוגמה מובהקת לכך הינו ארגון ברלינאי בשם "ההתאחדות למלחמה בהסתה הגזעית"³⁶ אשר שיטות פעולתו הרעשניות עוררו את התנגדות המנהיגות היהודית.³⁷ העתונות היהודית, לאחר שמתחה ביקורת קשה על הארגון, הטילה עליו מעין תרם ולא מסרה לקוראיה על פעילותו. כל המעוניין במידע אודותיו יוכל למצוא רק בעתונות הברלינאית, ובייחוד בעתון הליברלי-רדיקלי Berliner Volkszeitung, שדיווח על אספותיו של הארגון בהרחבה.³⁸

- בגרמניה, עמ' 11-4, הנס אוטו הורש, "לתולדותיו של העתון הכללי של היהדות", עמ' 12-20, יהודה אילוני, "חבלי הלידה של היידישה רונרשוי", עמ' 24-21. על העתונות היהודית בתקופת ויימאר ראה הרברט שטראוס, "העתונות היהודית בגרמניה בשנים 1918-1938", בתוך יהודה גוטהלף (עורך), עתונות יהודית שהיתה, תל אביב, 1973, עמ' 388-428, במיוחד עמ' 388-390. מקורות המביאים רשימות (לא מלאות) של עתונים אלה, תוך אינפורמציה נוספת עליהם, ובעיקר ציון המגמה המנחה אותם, הם: Juedisches Lexikon, (Berlin, 1927-30), Bd. 4, S. 4-6 12, 14; Margaret Edelheim-Muehsam, "The Jewish Press in Germany", Leo Baeck Institut Year Book 1 (1956), pp. 163-176; Juedische Presse im 19. Jahrhundert. Aus dem Internationalen Zeitungsarchiv der Stadt Aachen, (Aachen, 1967) (קטלוג של תערוכה שהתקיימה בעיר, ובה עתונים מתקופות שונות. האינפורמציה של העתונים עצמם דלה למדי, ואינה נקיה משגיאות); Hermann Lewy, "Die juedische Presse in Deutschland", in Emil Dovifat (Hg.), Handbuch der Publizistik, Schedletzky, op. Bd. 3, (Berlin, 1969), S. 508-13; cit., S. 383, n. 3.
- קיימות אינדקסיות שונות המעידות כי ל"Allgemeine Zeitung des Judentums" (להלן: AZJ) לאחר מות פיליפסון, ול"Israelit", היו גופים מערכתיים. אולם גם בהם שלטה דמות מרכזית של עורך אחד.
- כך עבר ה"Jeschurun" ב-1894 מטילויט לברלין עם עורכו, הרב אדולף לויץ.

1. קיימת עבודה המכסה את הפן הבלטריסטי של עתונות זו: Itta Schedletzky, "Literaturdiskussion und Belletristik in der Juedischen Zeitungen in Deutschland" (Ph D. Dissertation, Jerusalem, 1986). ומונוגרפיות העוסקות בנושאים ספציפיים. ראה: Hans Otto Horch, Auf der Suche Nach der Juedischen Erzahlliteratur: Die Literaturkritik der 'Allgemeine Zeitung des Judentums' (1837-1922), (Frankfurt am Main, 1985); am Main, 1985); Tגובוחיה לפרעות ביהודי רוסיה ולראשית ההתעוררות האומית על רקע התעוררות האנטישמיות בגרמניה. (עבודת גמר לתואר מ.א., ירושלים, 1976); מאמרים העוסקים בנושאים ספציפיים הם: Johanna Philippsohn, "Ludwig Philippsohn und die Allgemeine Zeitung des Judentums", in Hans Liebeschuetz, Arnold Pauker (Hg.) Das Judentum in der Deutschen Umwelt 1800-1850. Studien zur Fruehgeschichte der Emanzipation, (Tuebingen, 1977), S. 243-91; Mordechai Eliav, "Der 'Israeli' und Erez Israel im 19. Jahrhundert", Bulletin des Leo Baeck Instituts 8 (1965), 32, S. 243-91 idem, "Philippsohns Allgemeine Zeitung des Judentums und Erez Israel", Bulletin des Juedischen Lexikon, (Berlin, 1927-30), Bd. 4, S. 4-6 12, 14; Margaret Edelheim-Muehsam, "The Jewish Press in Germany", Leo Baeck Institut Year Book 1 (1956), pp. 163-176; Juedische Presse im 19. Jahrhundert. Aus dem Internationalen Zeitungsarchiv der Stadt Aachen, (Aachen, 1967) (קטלוג של תערוכה שהתקיימה בעיר, ובה עתונים מתקופות שונות. האינפורמציה של העתונים עצמם דלה למדי, ואינה נקיה משגיאות); Hermann Lewy, "Die juedische Presse in Deutschland", in Emil Dovifat (Hg.), Handbuch der Publizistik, Schedletzky, op. Bd. 3, (Berlin, 1969), S. 508-13; cit., S. 383, n. 3.
2. קיימות אינדקסיות שונות המעידות כי ל"Allgemeine Zeitung des Judentums" (להלן: AZJ) לאחר מות פיליפסון, ול"Israelit", היו גופים מערכתיים. אולם גם בהם שלטה דמות מרכזית של עורך אחד.
3. כך עבר ה"Jeschurun" ב-1894 מטילויט לברלין עם עורכו, הרב אדולף לויץ.

- Anti-Semitism 1870-1914, (Philadelphia, 1972) pp. 113-5; Sanford Ragins, Jewish Responses to Antisemitism in Germany 1870-1914, (Cincinnati, 1980), pp. 38-9; Jehuda Reinharz, Fatherland or Promised Land, (Ann Arbor, Michigan, 1975), pp. 44-5; בורוט, "רוח חדשה", עמ' 196-190.
26. JP 25, 13, 29.3.94, S. 130.
27. על לצרוס ראה: Ingrid Belke, Moritz Lazarus und Heymann Steinthal, Begründer der Voelkerpsychologie, in Ihrem Briefen. (Tuebingen, 1971); David Baumgardt, "The Ethics of Lazarus and Steinthal", Leo Baeck Institute Year Book 2 (1957), pp. 205-217; Joseph Wohlgemuth, Moritz Lazarus: Ein Nachruf. (Berlin, 1903) ש. ב. אורבך, "מוריצ' משה לאצארוס", בתוך ש. פדרכוש (עורך), חכמת ישראל באירופה, כרך ג' (ירושלים, 1965), עמ' 219-206; ראה גם ספר הביוגרפי של לצרוס: Aus Meiner Jugend (Frankfurt, 1913), וספר זכרונותיו, שעובד והוצא לאור אחר מותו: Moritz Lazarus, Lebenserinnerungen. Bearbeitet von Nahida Lazarus und Alfred Leicht. (Berlin, 1906)
28. הצפירה 5.1895, 104, 8(20), 22, עמ' 473. התאריך הכפול המובא בציטוטים מעתן זה מתייחס ללוח היוליאני והגרגוריאני.
29. ראה למשל הצפירה 1894, 11(5.12), 23, 258, 21, עמ' 1127, תוך איזכור שם של אדם שכן תרם.
30. ראה הערה 34.
31. ראה בורוט, עמ' 247-8.
32. ראה הצפירה 2.94, 1(13), 27, 21, עמ' 107-8; 2.94, 2(14), 28, עמ' 109-10; והשווה לדיווחים ב-1, S. 23.2.94, Gb., S. 1-6; AZJ 58, 8, 23.2.94, S. 55-6; JP 25, 6, 8.2.94, S. 55-6.
33. הגידול העצום במספרם וברמת פעילותם של ארגונים אלה היווה את אחת ההתפתחויות החשובות ביותר בקרב יהדות גרמניה בסוף המאה ה-19. והשווה יעקב בורוט, "עליית האגודות להיסטוריה ותרבות יהודית בגרמניה, 1890-1895", דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, חטיבה ב', כרך ראשון, עמ' 8-25; בורוט, "רוח חדשה", פרק 7. שם גם ספרות נוספת לנושא.
34. על פעילותו ראה בורוט, "רוח חדשה", פרקים 4 ו-7.
35. נראה לי כי הוא סיפק את המידע לח. ז. סלונמסקי לצורך פרסום מאמרים הקשורים לאנטישמיות ולתגובת היהודים נגדה, וביניהם זה הנזכר בהערה 30.
36. ראה אודותיו יעקב טורי, "התגוננות יהודית במרכז אירופה 1890-1933" ילקוט מורשת מ"ב (1985), עמ' 14; בורוט, "רוח חדשה", עמ' 157-163; Jacob Borut, "The Rise of Jewish Defence Agitation in Germany, 1890-1895: A Pre-History of the C.V.?", Leo Baeck Institute Year Book 36 (1991), pp. 59-96
37. ראה בורוט, "רוח חדשה", עמ' 161.
38. ראה אודותיו: Peter de Mendelssohn, Zeitungstadt Berlin, (Berlin, 1982), S. 156
5. זה כולל את שלושת העיתונים שעורכיהם לא היו רבנים: ה-AZJ "ה-Juedische Presse (להלן: JP) שערכו גוסטב קרפלס והירש הילדסהיימר היוו כלי ביטוי של זרמים דתיים ספציפיים, קרל בריש, עורך ה-Israelitische Gemeindeblatt של קלן, שיקף בעיתונו עמדה המקורבת לאורתודוקסיה המתונה בקהילת קלן, (בהודמנות זאת ברצוני לתקן טעות רווחת ולציין שעתן זה, למרות שמו, לא היה ביטאונה של קהילת קלן, אלא יזמה פרטית של עורכו, אשר לא העריץ במיוחד את הנהגת הקהילה).
6. Monika Richarz (Hg.), Juedisches Leben in Deutschland. Selbstzeugnisse zur Sozialgeschichte im Kaiserreich, (Stuttgart, 1979), S. 83-4.
7. אפריים כהן-רייס, מזכרונות איש ירושלים, (ירושלים, 1967), עמ' 191.
8. ראה יעקב בורוט, "רוח חדשה בקרב אחינו באשכנז". יהדות גרמניה לנוכח תהליכי שינוי כלכלי, חברתי ופוליטי ברייך בסוף המאה ה-19, (עבודה לתואר דוקטור, ירושלים, 1991), פרק 7.
9. על הארגון לפני 1914 ראה Barbara Suchy, "The Verein Zur Abwehr des Antisemitismus (I); from its Beginnings to the First World War", Leo Baeck Institute Year Book 28 (1983), pp. 205-239.
10. על הסניף ראה בקצרה אצל Suchy, Verein Zur Abwehr, pp. 213-4; בורוט, "רוח חדשה", עמ' 185-188.
11. הביטאון נהג להזכיר את קיומו של סניף זה רק בדיווחים השנתיים על פעילות ה-VAA בגרמניה, בהם הזכירו שמות הסניפים הקיימים. ראה על כך, Suchy, Verein Zur Abwehr pp. 213-4.
12. שם, עמ' 214.
13. ראה למשל VAA 5, 8, 23.2.95, S. 58-9.
14. ראה על כך אצל בורוט, שם, עמ' 187.
15. הסניף ניהל פעילות ענפה למדי, כפי שניתן ללמוד מדיווחים וחוזרים שהופצו בקרב החברים, שלא לפרסום. ראה בעיקר התומר המצוי בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים, חיק' NW/35.
16. ראה בעבודתה של שדלצקי, הערה 1.
17. ראה בורוט, שם, עמ' 176.
18. JP 25, 2, 11.1.94, S. 16, 3, 18.1.94, S. 25.
19. Israelit 35, 27, 2.4.94, S. 486-6.
20. שם, 1-580, 31, 16.4.94, S. 580-1; 38, 22.9.94, S. 302; 39, 29.9.94, S. 311; AZJ 59, 4, 15.4.94, S. 117; 25.1.95, Gb., S. 4.
21. AZJ 59, 16, 19.4.95, Gb., S. 2.
22. ראה בורוט, עמ' 163-170.
23. Israelit 34, 80, 9.10.93, S. 1309-1310; JP 24, 40, 6.10.93, S. 445.
24. למשל הידיעה מ-Lahr שהובאה ב-Mittheilungen aus dem VAA 1, 5, 22.11.91, S. 7. האנטישמים טענו כי עשרות יהודים, חלקם חמושים, היו באולם, ולכן פורסמה הכחשה בה נאמר כי רק 10 יהודים היו באולם.
25. על ארגון זה ראה Ismar Schorsch, Jewish Reactions to German